

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Régi és új multikulturalitás Nyugaton és Keleten

LENDVAI L. FERENC

Multikulturálisnak az olyan társadalmat nevezzük, amelyben különböző kultúrákhoz tartozó embercsoportok élnek együtt. De mit jelent ez: különböző kultúrákhoz tartozó embercsoportok? Mivel a kultúra mindazon értékek összességét jelenti, melyeket az emberek illetőleg egy emberi társadalom vagy csoport magának megteremtett és objektivált, s mivel a kultúra szélesebb fogalom, mint a civilizáció, valamilyen kultúrája minden emberi társadalomnak, a civilizáció előtti társadalmaknak is van. De mennyiben és milyen értelemben fognak ezek különbözni egymástól?

Kézenfekvőnek látszik rögtön azt mondani, hogy egy civilizáció-előtti kultúra nyilván különbözni fog egy civilizációs-alapú kultúrától, tehát mondjuk az ausztráliai bennszülöttek kultúrája az ausztráliai bevándorlókétól. Az Ausztráliába bevándorló britek kultúrája azonban nemcsak az ottani bennszülöttekétől különbözött, hanem az indiai bennszülött kultúrától is, jóllehet az indiai kultúra egy ősi civilizáción alapul. És egy brit kolónia kultúrája éppígy, ha nem is éppilyen mértékben különbözött az oroszországi vagy németországi *bennszülöttek* kultúrájától is (Nagy Péter cár idejében vagy a második világháborút követő megszállás idején), holott végülis - az időleges *különutak* ellenére - az oroszok az európai, a németek pedig a nyugati kultúrához tartoznak. S persze otthon, Nagy-Britanniában is nyilvánvalóan különbözik egymástól az angol, a skót és az ír kultúra.

A kultúrák különbözősége továbbá sokmindenben megnyilvánulhat. Shakespeare művei az angol kultúrához tartoznak, Goethe művei a némethez, s a különbség köztük nemcsak a különböző nyelvben fog megjelenni, hanem abban a szellemiségben is, melynek a nyelv a megjelenítője. A kultúra nemcsak az ún. *magas* kultúrát jelenti, hanem a mindennapok kultúráját is, és e tekintetben a nyelvek hasonlósága vagy különbözősége nemcsak a nyelvrokonságtól függ. Az egymás szomszédságában vagy együtt élő etnikai csoportok

nyelvében nagyon sok a kölcsönös átvétel, akkor is, ha eredetileg igen különböző eredetű nyelvekről van szó - így a finnugor eredetű magyar nyelvet sok hasonlóság fűzi például a szláv nyelvcsaládhoz tartozó szlovák nyelvhez. A népzene és a néptánc, a viselet vagy az étkezési szokások vonatkozásában a szlovákok megintcsak közelebb állnak a magyarokhoz, mint a nyelvrokon csehekhez. A mindennapi élet kultúráját minden népnél erősen befolyásolja a vallás: a protestáns és katolikus németek kultúrája közismerten eltéréseket mutat, sőt bizonyos fokig még a nyelvük is. A zsidó vallás olyannyira összefonódott a zsidók mindennapi életével, hogy évszázadokon keresztül mintegy maga konstituálta a zsidó etnikumot (a körülmetélés intézményében Spinoza ilyen etnikum-főntartó tényezőt látott), ezért nem csoda, hogy az asszimiláció során a zsidók vagy konvertáltak, vagy legalábbis elhagyták a vallásukat. Ismeretes Heinrich Heine mondása, miszerint áttéréseivel belépőjegyet váltott az európai kultúrához.

Hol húzzunk tehát élesebb és hol kevésbé éles határt a különböző kultúrák között? A különböző nyelvi közegekben megfogalmazódott magaskultúra - amelyhez természetesen a nem-nyelvi megfogalmazott, bár a nyelv szellemétől nyilvánvalóan befolyásolt zene vagy festészet is tartozik - ugyanolyan éles különbséget teremt-e, mint a mindennapi népi kultúra és a vele összefonódott vallás? S a különböző vallások vajon már önmagukban élesen különítik-e el egymástól és állítják-e szembe egymással a különböző kultúrákat, mondjuk úgy, ahogyan legújabban Samuel Huntington ábrázolta? A továbbiakban abból a munkahipotézisből fogok kiindulni, hogy a tárgyunk szempontjából alapvető különbség a különböző nagy kultúrkörök (buddhizmus - iszlám - kereszténység) között van, s ezen belül és részben ezek fölött lehetnek még további különbségek, amelyek a civilizáció alacsonyabb fejlődési fokain még nagyon jelentősnek tűnnek föl, a civilizáció fejlődésének előrehaladásával azonban fokozatosan veszítenek jelentőségükből.

A nyelvek legősibb rétegeiből ismert jelenség, hogy a nép saját maga megnevezésére az *ember* általános fogalmát alkalmazza, illetőleg megfordítva, saját népvét használja az ember általános neveként. Így például a *magyar* és *manysi* népvévekben az ősi *magy/manys* tő rejtőzik, mely eredetileg általában embert is jelent. A hellének *barbaros*-nak, vagyis normális emberi nyelven megszólalni nem tudóknak

nevezték a nem-helléneket, a germánok rabszolgának (beszélő szer számnak) tekintették a szlávokat, akik viszont úgymond *némának* (nyemec) a germánokat. Az *ember* és a *férfi* fogalmainak azonosítása számos nyelvben (német *Mann*, angol *man*, francia *homme* stb.) alighanem azzal függ össze, hogy a civilizáció kialakulásának időszakában az előbb csak állatokra, majd a más-törzsbeliekre is vadászó férfiak magukat embernek tekintették, amazokat viszont nem. Nemcsak az egymással pedig rokon, egymással mégis folytonosan háborúzó indián törzseknél figyelhetjük meg ezt a jelenséget, de az ősi mitikus látásmód az achájok és a trójaiak közötti különbséget is oly élesnek láttatja, mintha az európaiakhoz képest az ázsiaiak alacsonyabbrendű lények lennének, jóllehet gyakorlatilag ugyanazok az isteneik és ugyanazok a kultúrszokásaik. Homérosz nagysága többek között abban is megmutatkozik, hogy Akhilleusz és Priamosz közös tragédiájának ábrázolásában túllép ezen a primitív *Übermensch*-tudaton.

Hogy a különböző etnikumokból (törzsekből, népekből) származó emberek egyenértékűek lehetnek, abban túlbecsülhetetlen jelentősége van a Római Birodalomnak. A görögök sohasem tudtak túljutni a patriarchális-gentilista azonosságtudat szintjén, amelyet jól mutat az athéni demokrácia fejlődésének csúcspontján hozott kirekesztő törvény, miszerint csak athéni anyától származó egyén tekinthető athéni polgárnak. (Ahogyan zsidónak is csak az volt tekinthető, akinek az anyja zsidó: számos esetben fordult elő, hogy valaki a nürnbergi törvények értelmében zsidónak számított, a rabbinikus törvények szerint viszont nem.) A hellenisztikus birodalmak tele voltak etnikai feszültségekkel: Egyiptomban, Szíriában stb. a hellén vagy hellenizált uralkodó osztályok nem keveredtek a bennszülöttekkel, még ha bizonyos szokásaikat át is vették. (E feszültségek közismert kirobbanása volt a Makkábi-féle fölkelés.) Bizánc átvette ezt az örökséget: nem csoda, hogy az arab hódítás oly könnyen elsöpörte a görög uralmat és szinte nyomtalanul eltüntette a Közel-Keletről a görög kulturális hagyományt. Ezzel szemben a Római Birodalom polgárainak azonosságtudata a római polgárjogon alapult, melyet az idők során egyre jobban kiterjesztettek - még ha ez nem is ment ellenállás nélkül a hagyományokhoz erősebben és primitívebben kötődő rétegek részéről: a Gracchusoknak még az itáliaiak jogaiért is küzdeni kellett -, míg végül gyakorlatilag a birodalom minden szabad polgára

rómainak számított. A modern nyugati állameszme a rómaiaktól származik, mivel a nyugati királyságok Róma örökösei voltak, ezzel szemben a kelet-európai államokat a bizánci hagyomány erősen befolyásolta.

Mindazonáltal a középkorban minden európai keresztény állam (a római és a bizánci hagyományt követők egyaránt) részei voltak az európai keresztény közösségnek, a *Respublica Christiana*-nak. Minden ilyen állam politikai berendezése a rendiségen alapult, habár e rendi-polgári társadalom nyugaton messzemenően kifejlődve, keleten viszont sokkal kevésbé fejletten, sőt sokszor csak formálisan volt jelen. Azonban a társadalom politikai rendjébe való betagolódás döntően az uralkodó iránti hűségen és a tőle kapott privilégiumokon alapult. Ezért alapvetően mindegy volt az etnikai származás, sőt többnyire még a más valláshoz való tartozás is, hiszen a zsidók szintúgy megkaphatták a maguk privilégiumait. Nyugaton számos, etnikailag francia terület (*Franche-Comté*, *Savoya*) tartozott a Német Birodalomhoz, viszont a germán Flandria francia hűbér volt. Keleten kezdettől fogva soknemzetiségű államok léteztek, de az ukrán származású lengyel nemes nemzetiségileg volt csak ukrán, politikailag azonban lengyel, éppúgy, ahogy a szlovák stb. nemzetiségű vagy származású magyar nemes politikailag magyarnak (*hungarus*) számított. A más kultúrkörhöz tartozó zsidókkal már inkább voltak problémák: a tradicionális társadalmak általános xenofóbiája velük szemben gyakran csapott át – persze anyagi érdekek által motivált – üldözésekbe. Így volt ez még nyugaton is, hát még keleten, ahol a zsidók valójában – ahogyan erről *Isaac Bashevis Singer* írásaiból talán némi meglepetéssel értesülhetünk – egy magasabb kultúrfok hordozóinak tekintették magukat az úgymond erkölcstelen nemesekkel és barbár parasztokkal szemben.

A tradicionális társadalmak erős stabilitása és gyöngye mobilitása következtében ezeknek az államoknak a keretébe bár különböző nemzetiségi kultúrájú (illetőleg a zsidók esetében, kivételesen, más kultúrkörhöz tartozó), de mégis alapvetően azonos kultúrfokon álló etnikai csoportok tartoztak. (Ezen a helyzeten csupán a cigányok újabbkori bevándorlása változtatott: ők nemcsak más kultúrkörhöz tartoztak, de más kultúrfokon is álltak.) Így a középkori társadalmak, nyugaton és keleten egyaránt, a maguk korporatív állami keretein belül jól biztosították a különböző etnikai és rendi csoportok együtt-

élését. Magyarországon gyakran szokás idézni az állam első királyának, a később szentté avatott Istvánnak gondolatát, miszerint az az állam az igazán erős, amelynek többféle *gens*hez tartozó alattvalói vannak, s a lengyel történész, Oskar Halecki is gyakorta hivatkozik a lengyel-litván állam – általa némiképp idealizált – viszonyaira e vonatkozásban. Megváltozott azonban a helyzet az újkori nemzetállamok kialakulásával.

E nemzetállamok létrejöttének alapvető oka a nemzeti piac megteremtésének szükséglete volt, mely azonban ideologikusan a nemzet valamiféle lelki összetartozásának, a nemzethez tartozó személyek szellemi szolidaritásának eszméjében jelentkezett. (Lásd Renan szép tételét: a nemzethez való tartozás naponta megismétlődő népszavazást jelent.) Egy ilyen eszme volt természetesen a közös kultúra és az azt hordozó közös nyelv gondolata. Ez már az itáliai duecentóban megjelenik: a Dante által kiművelt toszkánai dialektus kell legyen a közös olasz nyelv alapja, s a piemonti, nápolyi, szicíliai stb. dialektusoknak afféle deviáns nyelvjárásokká kell degradálódniuk – még ha az eszme megvalósítása az ottocentóig várat is magára. Itáliában a folyamat eléggé békés és önkéntes alapon ment végbe, nem így azonban Franciaországban. A francia abszolutizmus által megkezdett erőszakos munkát a jakobinusok és Napóleon végezték be: attól kezdve mostanáig az északfrancia *langue d'oïl* lehetett csak az okcitan, a provenszál, a breton, az elzászi és a korzikai emberek közös nyelve.

Nyugat-Európa nemzetállamai a kisebb feszültségek és a viszonylag szervezettebb fejlődés következtében általában nem a francia, hanem az olasz (és német) utat követték. (Habár Nagy-Britanniában is előfordultak erőszakosabb eszközök a welsh vagy a gael nyelv elnyomására, és Németországban is voltak ideák, melyek szerint a flamand-hollandi nyelvet az eredeti dialektus-szerepre kellene visszazorítani.) Ennek végső soron az volt az oka, hogy a nemzeti piacot és a vele járó nemzeti szolidaritást a közös államnyelv erőltetése nélkül is meg lehetett valósítani: különösen jól mutatja ezt a három- ill. négy-nyelvű Svájc példája. (Jóllehet az elmaradottabb hegyi kantonokban itt is megvannak a tradicionális xenofóbia maradványai, s az *igazi* svájcinak a német-svájci számít.) A nyugat-európai nemzet alapvetően állam-nemzet, s ezért az államok megerősödése után, az újabb időkben, már ismét teret adhatott és adhat a regionalizmus és gyakran az etnikai

alapú regionalizmus (autonómia) gondolatának. Ez a fejlődési folyamat még az egyébként végletekig centralizált Franciaországban is bekövetkezett.

Kelet-Európában viszont, ahol gyöngye volt a polgári társadalom, az állam erőteljes beavatkozására volt szükség a nemzeti piacok kialakítása céljából. Pontosabban: lett volna szükség. Kelet-Európa egyetlen szuverén állama ugyanis – ha az Oszmán Birodalomtól eltekintünk – Oroszország volt. A Németország és Oroszország közt elhelyezkedő ún. "Zwischeneuropa" államai a XIV. és XVIII. század között mind elveszítették szuverenitásukat. Finnország előbb svéd, azután orosz uralom alatt állott, a balti országok előbb skandináv és lengyel, majd végül szintén orosz uralom alatt, Lengyelország három: porosz/német, osztrák és orosz részre volt osztva, Magyarország az Osztrák Birodalom függőségében állt, a román fejedelemségek oszmán hűbér és az egész Balkán oszmán uralom alatt tengődött. Mindemez országok nemzeti függetlenségre vágytak, s ehhez persze nemzetté is kellett szerveződniük. Mivel államisággal nem rendelkeztek, átvették Németországból az ún. kultúrnemzet gondolatát, azonban erősen módosítva. A német kultúrnemzet-gondolat ugyanis eredetileg azt jelentette, hogy az egyébként létező német államok, amelyeknek formálisan még közös intézményeik is voltak, a közös kultúra révén legalább elvi és szellemi egységet képezhetnek - a kultúrnemzet eszméje csak a későbbi nacionalizmus, sőt fajelmélet számára jelentette a német népiségű egyének (Volksdeutsche) misztikus egységének gondolatát. Kelet-Európában viszont, ahol nemcsak szuverén államok nem voltak, de mindenütt igencsak összevegyülve éltek együtt a különböző etnikumok, a kultúrnemzet eszméje eleve abban az eltorzult formában terjedt el, hogy a szanaszéjjel élő magyarok, szerbek, albánok stb. valamiféle lelki-kulturális közösség révén képeznek egy nemzetet.

A bécsi kongresszustól a versailles-i békekonferenciáig terjedő időszakban ezek az államok végre megkapták a hón áhitott függetlenséget. Azonban nem problémamentesen. A számos probléma közül a legnagyobb az volt, hogy csaknem minden állam területén, az ún. államalkotó nemzeteken és nemzetiségeken kívül, egyéb nemzetiségek is voltak, illetve általában hogy a különféle etnikumok a különböző államokban szétszórva éltek. Mihelyt a szuverén államiságot megkapták, az uralkodó helyzetbe került etnikumok természetesen

politikai államnemzetek kialakításával próbálkoztak, s a más nemzeti-ségű lakosaikat hivatalosan ugyan csak integrálni, valójában azonban asszimilálni kívánták ebbe a politikai nemzetbe. Így volt ez például Magyarországon 1848/1867 után, egészen 1918-ig, s így folytatódott például Romániában 1918-tól napjainkig. Az 1918 előtti nagy-magyar államban az asszimilációs kísérletnek a szláv és román lakosság volt kitéve, az 1918 utáni Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában viszont a magyar kisebbségek. Az elmúlt évtizedekben ezekből az államokból több tizezres létszámú magyar lakosság menekült Magyarországra, s ez még semmiség volt az ún. "etnikai tisztogatások" (hogy egy az utóbbi időben hirhedtté vált fogalmat használjunk) későbbi olyan extremitásaihoz képest, mint a zsidók millióinak legyilkolása, a németek millióinak elűldözése, s mint legutóbb a boszniai háború borzalmai.

A térségben erőszakos békét és nyugalmat a jaltai paktum után itt megvalósított "Pax Sovietica" teremtett. Ennek fölbomlása után kiderült, hogy a problémákat nem megoldották, hanem csak lefojtották. A nemzetiségi ellentétek újult erővel lobbantak lángra - legalábbis egy időre, főleg a nacionalista kormányzatok idején. Ennek az időszaknak az elmúltával azonban bizonyos kedvező jelek mutatkoznak a különféle nemzetek és etnikumok viszonyában. A megbékélést célzó szerződések sora jött létre, s ha nem is mindig tartják be, sőt időnként sorozatosan megszegik őket, mégis van hivatkozási alap, amelynek révén a követelményeket folyamatosan napirenden lehet tartani. Jóindulatú, ha nem is mindig sikeres kísérletek születtek az etnikai kisebbségek demokratikus képviselőit - ahol persze a fő problémát a parlamentáris-centralizált és a korporatív-föderális elv összeütközése okozza. Hogy a regionalitás és az autonómia gondolata oly nehezen hódít tért, sőt heves vitákhoz vezet, annak egyik alapvető oka a kultúrnemzet koncepciójához való makacs ragaszkodás, amelynek alapján minden etnikai autonómia gondolata természetesen úgy jelenik meg, mint a politikai nemzetállam fölbomlasztásának trójai falova. Mindent egybevetve a helyzet egyszerre ad okot pesszimizmusra és optimizmusra. A jeles magyar történész, Niederhauser Emil egy nemrég megjelent tanulmányában, melyben számbavette a köztes-európai térség történelmi viszonyosságait, kénytelen volt megállapítani, hogy ezek során a multikulturalitás mindig meghátrált a nemzeti identitás, a nacionalizmus, a sovinizmus erői előtt. Majd

fölteszi a kérdést: bizhatunk-e így a jövőben? És a Tertullianusnak tulajdonított szállóigével válaszol: "Credo, quia absurdum est."

A kelet-európai térség legnagyobb etnikai problémáját jelenleg azonban egyre inkább egy olyan probléma jelenti, amely nem annyira a tradicionális multikulturalitás problémája (habár történetileg onnan ered), hanem inkább hasonlít ahhoz a modern multikulturalitás-problémához, amely ma a nyugati államokban egyre nagyobb erővel jelentkezik. Ez a probléma a cigánykérdés. A cigányok persze tradicionálisan jelen vannak Kelet-Európa országaiban, de helyzetük a modern társadalomban radikális változáson ment át. A hagyományos társadalomban a cigányok – ugyanúgy, ahogy Marx mondta a zsidókról – mintegy a társadalom pórusaiban helyezkedtek el, most viszont bekerültek a modern társadalom véráramába. Ugyanolyan állampolgárok, mint az állam többi polgára, de a polgári társadalomnak nem ugyanolyan tagjai, mint a többi polgár, mivel - legalábbis jelentős részükben - nem ugyanazon a kultúrfokon állnak, s így nem ugyanazon értékek, érdekek és motivációk vezetik őket. Ezért a modern polgári társadalomba történő integrálásuk mindeztidáig sikertelen maradt. De mennyiben hasonlít ez a nyugati társadalmak multikulturalitás-problémájához?

Mint láttuk, a nyugati nemzetállamok fejlődése oly sikeres volt, megerősödésük oly nagy mértékben végbement, hogy az utóbbi időben már a keretek lazítására is gondolni lehetett. A tradicionális multikulturalitás problémája nyugaton - ellentétben Kelet-Európával - a földrajzi regionalizmus és föderalizmus szellemében nyert vagy nyer megoldást. Legalábbis elvi akadályja nincs annak, hogy ez ne csak a "Suisse Romande" vagy Dél-Tirol esetében legyen így, hanem Skócia vagy Korzika esetében is. A multikulturalitás modern formáját azonban a bevándorló, szórványokban (esetleg gettó-szerűen) elhelyezkedő, más kultúrájú kisebbségek problémája jelenti. Korábban ez nem jelentkezett mint probléma: a bevándorlók egészen egyszerűen - és persze önkéntesen - előbb integrálódtak, azután asszimilálódtak. Az elmúlt évtizedekben azonban olyan új bevándorlók jelentek meg a nyugati társadalmakban - különböző okokból, de ugyanazon eredménnyel -, akik nem kívántak és nem kívánnak integrálódni vagy éppen asszimilálódni. Az Amerikai Egyesült Államokban korábban nemcsak az európai származásúak, de az ázsiaiak és az afro-amerikaiak is kívánták a teljes integrálódást, sőt a teljes asszimilációt is.

(A *Black Moslems* mozgalma kicsiny szecesszió maradt.) Most viszont, elsősorban a latin-amerikai bevándorlók, meg kívánják tartani saját külön identitásukat – és ugyanez a helyzet Nagy-Britanniában a bevándorolt szinesekkel, Franciaországban az arabokkal, Németországban a törökökkel. Mindezekre az etnikai csoportokra az jellemző, amit Kelet-Európában a cigányokkal kapcsolatban láttunk, hogy ti. más kultúrkörhöz tartoznak illetőleg más kultúrfokon állnak, mint a befogadó ország lakosainak többsége. Éppen ebből adódnak helyzetük problémái: mivel a beilleszkedés rendkívüli nehézségeket vet föl számukra, ezért inkább lemondanak róla, s mivel lemondtak róla, így aztán még nehezebb lesz.

Szükséges-e mármost e csoportok integrálódása? (Hogy asszimilálódásuk nem szükséges, azt evidenciaként kezelem.) Attól függ, hogyan értjük ezt. A hagyományos multikulturalitás története megmutatta, hogy a különféle kultúrák, sőt kultúrkörök egymás-mellettélése nem vet föl megoldhatatlan problémákat, sőt az adott társadalom szinesítéséhez és gazdagításához vezet. Az értékek pluralizmusa nem jelenti föltétlenül az értékek relativitását is: minden kultúrának vannak olyan elemei, amelyeket az adott kultúrához tartozók igen fontosnak tartanak ugyan, de mégis esetlegesek. A néphagyományban és a mindennapi élet szokásrendszereiben halomszámra találhatunk erre példákat, s ilyen alapon aligha lehetne értékkülönbségeket fölláttani a kultúrák között. (Ahogyan ugyanazon kultúrán belül is sokféle lehetőség adódik egyaránt értékes tevékenységek folytatására ill. életformák vitelére.) Problémát csak a különböző kultúrfokok ütközése vet föl, pontosabban a különböző civilizációs fokú kultúrák ütközése. Ha a kultúráknak nem is, a civilizációknak igenis tulajdoníthatunk fejlődést: annak tagadása, hogy az euro-amerikai civilizáció magasabbrendű az ausztráliai bennszülöttek életénél vagy az indiai kasztrendszer civilizációjánál – még ha a tagadás ellentmondásosságát be is kalkuláljuk – nem egyszerűen az értékek pluralizmusát, hanem relativitásukat, voltaképp a teljes történelmi relativizmust jelentené.

Az európai civilizációnak és kultúrájának a világon való, közel sem problémamentes elterjedése illetve – részben erőszakos – elterjesztése számos példát mutat azonban a különböző civilizációs fokok közötti konfliktusokra és a nem mindig szerencsés következményekre. A természetjogi irányzat alapján bármilyen nagy értéket és általános érvényességet tulajdonítsunk is például az egyéni szabad-

ságjogoknak vagy a parlamentáris demokráciának, a történeti-jogi iskola részbeni igazsága szintén bebizonyosodott akkor, amikor ezek az értékek minden függetlenné vált gyarmaton – legalábbis egyelőre – használhatatlannak bizonyultak. A bevándorlás esetében viszont a konfliktus a visszájára fordítva jelentkezik: a bevándorlók hozzák magukkal alacsonyabb fokú civilizációjuk kultúráját egy magasabb civilizációjú országba. De nem jelent-e épp a szabadságjogok elleni támadást, túrhetetlen intoleranciát, ha a bevándorlóktól integrálódást kívánnak? Megkívánhatja-e a többségi társadalom vagy éppen az állam a polgáraitól, hogy azonos kultúrfokon álljanak?

Úgy vélem, bizonyos értelemben igen. Ugyanis az állam valamennyi polgára ugyanazokkal a jogokkal és egyben ugyanazokkal a kötelességekkel is rendelkezik. Senki sem rombolhatja tehát le azt az államot, nem pusztíthatja el azt az érték- és jogrendet, amely neki éppen a jogokat biztosítja. Minden (etnikai vagy más) kisebbségnek joga van saját identitásának megőrzéséhez, saját kultúrájának ápolásához, és ez nem mond ellent a többségi társadalom és az államegész érdekeinek. De nem lehet identitás-őrzésnek és kultúra-ápolásnak minősíteni az adott közösségen belüli olyan szokások fönntartását, sőt kikényszerítését, mint a titkos maffia-szövetségek, az erőszakos tulajdonszerzés, a vérbosszú, a szexuális kényszer vagy éppen csonkítás. (Ld.ezzel kapcsolatban Hell Judit briliáns elemzését a jelen kötetben: 194 skk. o.) Ez nem fér bele a jogállamiság fogalmába, ahol ugyanis minden egyénnek szuverén joga, hogy egy közösségbe beletartozzon vagy ne tartozzon bele. Egyáltalán: a kisebbségi kultúrák megőrzése jog, de nem kötelesség, minden – többségi vagy kisebbségi – kultúra változhat, és, ha nincsenek önkéntes fönntartói, akár el is tűnhet. Ha egy kisebbségi kultúra tagjai ragaszkodnak az őket alacsonyabb civilizációs szinten tartó, vagy éppen megnyomorító közösségükhöz, ez sajnálatos ugyan, de jogszerű. Ha azonban erőszakkal kényszerítik őket az odatartozásra, akkor ez magasabb civilizációs kultúrártékek megsértését jelenti és retorziót igényel. A multikulturalitás elvét ugyanazon a civilizációs értékrenden belül szükséges érvényesíteni.